

Qətibə Vaqif qızı QULİYEVA
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent,
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

QƏDİM TÜRK HÜQUQ SƏNƏDLƏRİNİN DİLİNDƏ HÜQUQ TERMİNLƏRİ

Xülasə

Türk hüquqi təfəkkürünün və ictimai-siyasi fikrinin ifadəsi olan hüquq dili həm lüğət tərkibinə, həm terminoloji, həm də sintaktik xüsusiyyətlərinə görə dilin ən ağır, ən mürəkkəb və ən çətin anlaşılan xüsusi bir qatını təşkil edir. Elm və sənət dili olaraq türk dili bu gün öz lüğət tərkibi və terminoloji strukturu ilə ən mürəkkəb hüquqi münasibətləri ifadə edir. Bu mənada ayrı-ayrı dövrlərin məhsulu olan abidələrin dilinin hüquq dili kontekstində araşdırılması hüquqi terminologiyanın təşəkkül və inkişaf tarixini ortaya qoymaqla kömək edir. Bu zaman lüğət tərkibini təşkil edən sözlərin terminoloji səciyyəsi, semantik-struktur xüsusiyyətləri, mənşə baxımından təhlili, digər dillərdən alınan sözlərin inkişafı və türkcəyə uyğunlaşması kimi məsələlərin öyrənilməsi əhəmiyyət daşıyır.

Türk dilinin ayrı-ayrı tarixi dövrlərinin məhsulu olan yazılı mənbələrdə və çağdaş türk dillərində hüquqla bağlı terminlərin, ifadələrin tarixi mətnlərdə işlənmə mövqeyi fərqlidir. Bu fərq onların funksionallığında və semantik xarakterində özünü göstərir.

Açar sözlər: *Qədim Türk dili, Qədim Türk rəsmi-hüquq sənədləri, rəsmi-işgüzar üslub, termin.*

UOT: 811.512.1

DOI: 10.54414/BXQA1858

Giriş

Hər yeni ixtira, əşya, ideya və ya tendensiya mütləq şəkildə dildə özünəməxsus fonetik cild və leksik-semantik yük ilə təmsil olunur. Müxtəlif dillərdən alınan, rəsmi-işgüzar üslubu, hüquqi, ictimai-siyasi təfəkkürü əks etdirən terminlər türk dilinin leksik-semantik potensialına təsir edir, dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə zəmin yaradır. Araşdırmalar göstərir ki, türk dillərinin ən qədim dövrlərindən başlayaraq söz varlığında əks olunan alınma sözlər bəzən dildə yaşamaq haqqı qazanır, bəzən isə yerini ya milli qarşılığına, ya da fərqli dildən alınan başqa leksik vahidə verir. Qədim türkcə mətnlərin dilində daha çox çin, moqol, soqđ, toxar, tibet, sanskritcədən alınma terminlərin işlənməsi qədim türklərin bu dillərin daşıyıcıları olan xalqlarla ictimai-mədəni, siyasi-iqtisadi əlaqələrinin göstəricisidir. Rəsmi-işgüzar üslubun səciyyəvi cəhətlərindən biri də onun müxtəlif sahələrini əhatə edən terminlər sistemidir. İctimai-siyasi həyatda, mədəni mühitdə, sənət və müxtəlif əmək fəaliyyətlərindəki yenilik və irəliləyişlərin intensivləşməsi insanların sözə münasibətini də dəyişmiş, qədim dövrlərdə yalnız obyektləri, vəziyyət və hadisələri bildirmək üçün istifadə

edilən sözlər zaman keçdikcə təfəkkürün müxtəlif aossiyasiyalarının, zehni fəaliyyətin və fərqli maddi-cismani varlıqların nominasiyasında da istifadə edilmişdir. Qədim türkcədə rəsmi-işgüzar üsluba dair terminoloji qat türk xalqlarının tarixən yaşadığı iqtisadi, ictimai-siyasi quruluşun səciyyəvi cəhətlərini, hüquqi təfəkkürün dildə ifadəsini əks etdirir. Nəticə etibarı ilə yalnız bir və ya bir neçə sahədə işlənən, məhdud semantikaya malik olan, termin adlanan xüsusi bir lay meydana gəlmişdir.

Türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun yaranması və bu üslub fonunda terminoloji xəzinənin formalaşması, inkişafı ictimai və siyasi səbəblərə bağlıdır, bu səbəblər dəyişdikcə üslubun genetik-derivativ mənzərəsi də dəyişir, leksik bazası da zənginləşir və yenilənir. Bu mənada türklərin dövlətçilik sistemi, siyasi və hüquqi münasibətləri, dövlət idarəetmə sisteminin əks olunduğu tarixi mənbələrin dilinin araşdırılması, bu sənədlər əsasında rəsmi-işgüzar üslubun formalaşması və inkişafının öyrənilməsi, leksik, qrammatik, sintaktik xüsusiyyətlərinin, siyasi, iqtisadi terminoloji sisteminin, xüsusən də hüquqi məfhumların tədqiqinin əhəmiyyəti M.Özyetgin tərəfindən belə vurğulanmışdır:

“Bir dil tarixçisi gözüylə şərh edilmiş və müasir türkcəyə qazandırılan sənədlərin, bu günün hüquq anlayışını qavramamıza, hüquq mədəniyyətimizi inkişaf etdirməyimizə böyük faydasının olacağı qənaətindəyik” [9, s. 12].

S.A.Sadıqova Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı məsələlərini geniş və əhatəli şəkildə araşdıraraq nəticə etibarilə Azərbaycan dilində, elə bu müstəvidə türk dillərinin terminologiyasının təşəkkülü və inkişaf tarixini aşağıdakı şəkildə dövrləşdirmişdir:

“1. VI-VII əsrlərdən XV əsrə qədərki dövr.

2. XVI-XVIII əsrlərdə termin təşəkkülü.

3. XIX əsrin 30-90-cı illərində terminologiyasının təşəkkülü.

4. XX əsrin I rübündə terminologiyanın inkişafı.

5. XX əsrin 20-90-cı illərində terminologiyasının inkişafı.

6. XX əsrin 90-cı illərində (müstəqillik illərində) terminologiyasının inkişafı.” [11, s.33]. Fikrimizcə, bu dövrləşdirmə əslində elə türk dillərinin terminologiyasının inkişaf tarixinin mənzərəsini əks etdirmək baxımından da uğurlu bölgüdür.

Termin ictimai həyatın bütün sahələrini əks etdirən lüğət tərkibinin mühüm qatlarından biridir. F. de Sössür “Ümumi dilçilik kursu”nda söz və termin məsələsinə toxunaraq “dil bir terminlər siyahısıdır”, burada yer alan hər bir söz “işarə edən”lə “işarə edilən”dən ibarətdir [13, s.78] deyərək terminin dildəki yerini göstərmişdir. Leksik kateqoriya olan terminlər definitiv funksiyasına görə digər dil vahidlərindən seçilir. Dildə hər söz nominativ funksiya daşıya bilər, lakin definitivlik sözü xüsusiləşdirir və termin səciyyəsi qazandırır. Dilin terminoloji qatını bütün istiqamətlər üzrə geniş tədqiq edən S.A.Sadıqova yazır: “Termin anlayışı adi söz kimi adlandırmır, anlayış terminə təhkim olunur, yəni terminin mənası onun təyinatıdır. Əgər təyinat məlum deyilsə, termin də məlum deyildir. Deməli termin anlayışı adi söz kimi adlandırmır, anlayış onun vasitəsilə reallaşır” [10, s.16].

Dilin lüğət tərkibinin müxtəlif qatları kimi, lüğət tərkibinin xüsusi bir layını təşkil edən terminlərin də yaranma yolları və mənbələri fərqlidir. Türk dillərində termin yaradıcılığı, termin düzəltmə imkanları çoxşaxəli və genişdir.

Məlumdur ki, dilin söz varlığının yeni leksik vahidlər və terminlərlə zənginləşməsi daimidir, dinamikdir və digər yaruslara nisbətən daha fəaldır. Lakin bu proses bütün dövrlər üçün eyni səviyyədə baş vermir. Termin yaradıcılığının üsulları və mənbələri hər dövrün ictimai-siyasi şəraitinə, tələblərinə uyğun, eləcə də dildaxili hadisələr kontekstində dəyişə bilər. Termin yaradıcılığında fəal olan semantik xüsüs və ya leksik-morfoloji ünsür sonradan passiv müstəviyə keçir, terminalmada əsas olan mənbə başqa mənbə ilə əvəzlənir. Məsələyə qədim türkcə mətnlər zəminində baxsaq, görərik ki, termin yaratma imkanlarının hamısından istifadə olunsada, bəzi üsullar daha aktiv, bəziləri isə daha passiv mövqe nümayiş etdirir. Qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərin dilindən gətirilən bu nümunələrdən aydın olur ki, hər birinin sahələr üzrə fərqlidir, lakin eyni məfhumə aid olan terminlərin işləndiyi kontekstdən baxdıqda aralarında fərqli məna xüsusiyyətləri, semantik incəliklər olduğunu görmək mümkündür. Bu vəziyyət əslində qədim türk dövründə türkcə rəsmi-hüquqi sahənin müəyyən bir səviyyədə təşkilatlanmaya, standartlaşmaya doğru inkişaf etdiyini göstərir. Elə bu nümunələr kontekstində belə deyərək bilərik ki, “*semasioloji sərhədinin dəqiqliyinə, konkretliyinə, müəyyən ixtisas sahəsində monosemantikliyinə, intellektuallığına, eləcə də, emosional rəngarənglikdən və obrazlılıqdan məhrumluğun görə*” ümumişlək sözlərdən fərqlənən [8, s.26] terminlərin əksəriyyəti çoxmənalılığa malik olur. Bu cür çoxmənalılıq funksionallaşma və sahələrin genişlənməsi ilə əlaqələndirən N.Məmmədov terminoloji sistemdə sinonimliyinin mövcudluğunu obyektə müxtəlif yanaşmanın, eyni hadisənin müxtəlif cür qavranılmasının nəticəsi kimi dəyərləndirir [8, s.27].

Ümumiyyətlə, qədim türkcə rəsmi-hüquqi mənbələrin əsasında terminlərin yaranma yolları aşağıdakı kimi təsnif edə bilərik:

1. **Ümumişlək leksik xəzinədən - xalq dilindən söz alınması hesabına yaranan terminlər.**

Bəzi terminlər, dildəki sözlərin əsas mənasının yenidən dəyərləndirilməsi ilə yaranmışdır. Xalqın bildiyi, anladığı, gündəlik istifadə etdiyi sözün əsl mənası ilə verilməsi istənən terminoloji məna arasındakı bənzərlik və ya yaxınlıq

əsas alınaraq bu sözlərə termin xarakteri qazanır. Bu zaman gündəlik leksikonda olan, ümumişlək hesab edilən bəzi leksik vahidlərin hər hansı bir sahədə termin kimi istifadəsi təmin olunur: *bitig - yazı - kitab* → *sənəd*; *tüş (tüşük) - gəlir* → *fayda* → *faiz*; *tamğa - (+çı) - tamgaçı - möhür vuran*; *tapığ - (+ıçı) - tapığçı - inanan* → *xidmətçi*; *ötüg (ötüglüg) - yalvarmaq istəmək* → *ərizə, xahişnamə* və s.

2. Müxtəlif ümumişlək xarakterli sözlərə leksik şəkilçilər artırmaqla yaranan terminlər.

Bəzi terminlər, dildə olan ümumişlək xarakterli sözlərə, kök və başlanğıc formalarına müvafiq leksik şəkilçiləri əlavə etməklə törəyir. Türk dillərində bəzi leksik şəkilçilər termin yaratmada, demək olar ki, bütün dövrlər boyu öz funksionallığını, işləkliyini qorumuş, morfoloji yolla termin əmələ gətirmədə əsas vasitələrdəndir. Türk dillərində terminoloji leksikanın müxtəlif modellərinə əsasən 1) Sadə söz modeli; 2) Düzəltmə söz modeli; 3) Mürəkkəb söz modeli; 4) Təyini sözbirləşməsi modeli kimi variantları göstərilir və düzəltmə söz modelinin sözdüzəldici şəkilçilərin köməyi ilə yeni terminlərin türk dilləri üçün məhsuldar və işlək olduğunu qeyd edilir [5, s. 141]. Həm müasir, həm də tarixi türk dillərinə nəzər saldıqda, bəzi şəkilçilərin sözdüzəltmədə olduğu kimi, termin düzəltmədə də aktivlik nümayiş etdirdiyini görmək mümkündür:

-çı: Adlardan ad düzəldən şəkilçi olan bu morfemin “*əksərən isimlərdən, bəzən də sifət və saylardan şəxs anlayışı ifadə edən isimlər düzəlir*” [6, c.1, s. 52]. Şəkilçi müasir türk dillərində olduğu kimi qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərin dilində də müxtəlif sahələrdə çalışan, ayrı-ayrı peşə-sənət, məslək şəxs anlayışı verən adlar yaradır: *alguçı - alımçı - “alacaqlı; borç alan; vergi yığan; berimçi - borçlu, borc verən, vergi verən; çamlaguçı - etirazçı, davaçı; iddiaçı; olurguçu - təminatçı; bitigçi - katib, mirzə; borlucğu - şarabçı; tapuğçu - məmur* və s [7, s.138, s.150, s.151, s. 170].

-çı şəkilçisinin funksionallığına toxunan Y.Əliyev qədim türk dilində özünü göstərən xüsusiyyətin türkidə müşahidə olunmadığını qeyd edərək yazır: “*qədim türk yazılı abidələrinin dilində -çı şəkilçisinin əlavəsi ilə söz kökünə məxsus müstəqil mənə deformasiyaya uğrayır.*

Yəni bu şəkilçinin əlavəsi ilə müvafiq leksik vahidlərdə ənənəvi peşə mənsubiyyəti mənası özünü göstərmir” [Əliyev Y.V. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: ədəbi dil normalarının inkişafı / Y.V.Əliyev. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 190 s. s. 80-81].

-ig⁴, -ig⁴ - -ik⁴: *elig - hökmdar, boşuğ - azadlıq; səvig - mərhəmətli; bağıslayan; tapığ - xidmət; uruğ - nəsil; əqrəba; yağuk - əqrəba, qohum; ötig/ötüg - qeydiyyat; ərizə; basığ - vergi növü; salığ - vergi növü; taşığ - vergi növü* [7, s.170, s.189, s.335].

Çox maraqlıdır ki, bu gün türk dillərində çox məhsuldar termin düzəltmə şəkilçisi olan -ma² formantına VIII-XII əsrlər türkcə rəsmi-işgüzar üsluba dair mənbələrdə rast gəlinmir.

-liğ, -luğ, -lik² – konkret və mücərrəd mənalı terminlərin yaranmasında geniş işlənir: *kaplıq - qablı, tutumlu, həcmli; kəpəzlik - pambıqlı; sokumluk - qəssablıq, kəsimslik; ärklik - güçlü, qüvvətli; kutlug - uğurlu; qutlu; müqəddəs; yaraglıq - uyğun, layiqli; onluk - onluq (on nəfərə başçılıq edən); küzlük - payızlıq; yaylıq - yaylıq; yazlıq - yazlıq, yazlıq; yıllık - illik; borluk - meynəlik, üzümlük (sahə); kavlalık - tərəvəz sahəsi. atlığ - adlı, sanlı; bəglik - bəylik; bəyə aid; kanlıq - xanlıq; xana aid; oğulluk - övladlıq; azukluk - qidalılıq; qidaya aid: kəziglik - tərtibatlı, intizamlı, nizamlı; yüzlük - 100 nəfərdən ibarət; balıklıq - şəhərli; ağılık - xəzinə, ambar; ötüglüg - ərizəçi, xahiş edən, yalvaran* [7, s.120].

Sintaktik üsulla mürəkkəb söz və ya söz birləşmələri şəklində əmələ gələn terminlər qədim türk rəsmi-işgüzar üsluba dair mənbələrin dilində üstünlük təşkil edir. Araşdırmalar göstərir ki, sənədlərin adlarını bildirən, müxtəlif ictimai-siyasi məzmun ifadə edən terminlərin əksəriyyəti sintaktik yolla, sözlərin birləşməsi ilə əmələ gəlmişdir. Qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərin leksik tərkibini müxtəlif tematik məzmunu malik ad və feillərdən ibarət olduğunu vurğulayan B.Keskin şəxs adlarının əsasən feili-sifətlər əsasında formalaşdığını, bundan əlavə söz birləşmələri strukturunda olan müxtəlif türk və alınma mənşəli lüğəvi vahidlərin də mövcudluğunu qeyd edir [7, s.388]. Mətnlərin dilində işlənən terminlərin bu istiqamətdə tədqiqi qarşımıza çox maraqlı bir mənzərəni təqdim edir.

Həm rəsmi-işgüzar üsluba dair sənədlərin, həm də bu üsluba dair elementləri əks etdirən müxtəlif əsərlərin dilində sintaktik yolla, yəni mürəkkəb söz və söz birləşməsi modelində kifayət qədər termin işlənmişdir. Əslində qədim türkcədə “mürəkkəb söz” termini bir qədər şərti xarakter daşıyır. Çünki abidələrdə imla qaydasına görə bütün sözlər, hətta bəzi hallarda şəkilçilər də ayrı yazılmışdır. Yəni bu gün müasir türk dillərinə nəzərən qədim türkcədə əsl mürəkkəb sözləri görmək mümkün deyil. Sənədlərin dilində müasir linqvistik nəzəriyyə ilə mürəkkəb söz anlayışını əhatə edən mürəkkəb terminlərə az rast gəlinir. Əsasən söz birləşmələri feili-sifətlər, feili bağlamalar şəklində qarşımıza çıxır ki, onlara aşağıdakı nümunələri misal göstərə bilərik: *çın bitig* “*əsl sənəd*”, *aş içgü* “*yemək, qida, ərzaq*”, *aqı barım* “*xəzinə, varlıq, mal-mülk*”, *erk türk* “*güc, qüvvət, iqtidar*”, *bugday arpa* “*taxıl məhsulları, arpa-buğda*”, *iri belgü* “*sübut, dəlil, nişan*”, *ög kaş* “*valideyn*”, *tüs yimiş* “*məhsul, tərəvəz, meyvə, bar*” və s. [12, s.1252-1267].

Alınma terminlər. Hər bir dilin, eləcə də müəyyən dövrü əks etdirən yazılı mətnlərin, sənədlərin dilinin terminoloji leksikasının mənşə baxımından tədqiqində iki xüsusi nəzərdən qaçırmaq olmaz: “*Birinci halda terminoloji leksikanı təşkil edən sözlərin ümumi genetik mənşəsi verilməklə həmin sözlərin dilə haradan daxil olması məsələsi araşdırılmalıdır. İkinci halda sözlərin mənşəyi əsas götürülməklə əslində alınma sözlər geneoloji baxımdan təsnif edilməlidir*” [3, s.11]. Yəni terminlərin yaranma yolları araşdırılarkən həm mənşə, həm də struktur baxımından cəhətlərə fikir vermək lazımdır. Bu məsələyə aydınlıq gətirən Z.Cəfərova qeyd edir ki, “*məsələnin bu şəkildə qoyulması daha optimal sayılsa da, qeyd etmək lazımdır ki, ikinci istiqamətdə tədqiqat birincinin davamıdır. Bu halda terminlərin geneoloji təsnifatını vermək olur*” [1, s.16]. Bu mənada termin yaradıcılığının mənbələri əsasən milli və alınma mənşəli leksik vahidlər sisteminə görə təhlil edilə bilər. Türk alimi Mehmet Kahraman türk dillərinin söz varlığının mənşə baxımından təhlilinin nəticəsi olaraq belə yazır ki, dilin lüğət tərkibinin birinci qatını əcdadlardan miras qalmış sözlər, ikinci təbəqəsini qədim dövrlərə aid monqol-Çin,

üçüncü təbəqəsini isə islam mədəniyyəti zəminində ərəb-fars dillərindən alınmış sözlər, dördüncü təbəqəni isə qərb sivilizasiyasından miras qalmış Avropa dillərindən alınan sözlər – terminlər təşkil edir [4, s.140].

Abidələrdə işlənən alınma terminlər dövrün mədəni-ictimai həyatını əks etdirməklə yanaşı, qədim türklərin müxtəlif xalqlarla informasiya mübadiləsində olduğunu da ortaya qoyur. Qədim türkcə rəsmi-hüquqi mətnlərin lüğət tərkibinin mənşə baxımından incələnməsi bu fikrimizi sübut edir. Qeyd edək ki, mətnlərin dilində daha çox çin, monqol, soqd, toxar, tibet, sanskritcədən alınma terminlərin işlənməsi qədim türklərin bu dillərin daşıyıcıları olan xalqlarla ictimai-mədəni, siyasi-iqtisadi əlaqə qurduqlarının göstəricisi kimi xarakterizə oluna bilər. Göytürklərin, uyğurların ən çox tabğacarla ünsiyyətdə olduqlarını nəzərə alsaq, Çin dilindən göytürkcəyə, uyğurcaya çox sayda söz keçdiyini qəbul etmək olar. Elə mətnlərin dilində işlənən alınma terminləri, xüsusən də, rəsmi-işgüzar üsluba aid olan leksik vahidləri təsnif edərkən aşağıdakı mənzərə ilə qarşılaşırıq:

Çin: *əsl, yan/* hüquq, üsul, nizam, *ka/ ailə, çao/* kağız pul; *sañ/* anbar, depo, *kuanpu* /kətan (*satış və ya vergi üçün nəzərdə tutulan*), *tunşu* /borclu; ortağ borc verən, *taypaosın/* kəfil, zaman [7, s.186, Rasch., I, №117, №118, №];

Monqol: *yasa - hüquq, yosun - davranış, hərəkət, qayda, asıra - himayəçilik, kösür - torpaq, ərazi, yer, töle - ödəmə, kompensasiya, töleç - təzminat* [7,];

Sanskrit: *bor/satış üçün şərab, kəpəz – vergi növü, kuvar, kuvpar - pul cəzası* [7, s. 118, Rasch. I, №115].;

Toxar: *künçit/ küncüt və* [7, s.182, Rasch. I, №113].

VIII-XII əsrlər türkdilli rəsmi-işgüzar üsluba dair mənbələrin dilində çoxlu sayda terminlər, istilahlər işlənmişdir. Böyük bir dövrü əhatə edən bu mərhələdə rəsmi-işgüzar mənbələrin janr tipologiyasına görə çoxşaxəliliyi və məzmun, forma müxtəlifliyi eyni zamanda onun terminoloji leksik palitrasının rəngarəngliyini təmin etmiş, çoxşahəli terminlər bazasını meydana gətirmişdir. Bu dövrdə qələmə alınmış istər rəsmi, istərsə mülki sənədlərin, işgüzar mənbələrin dilində kifayət qədər termin və termin səciyyəli söz və söz birləşmələri öz əksini

tapmışdır ki, bu lüğəvi dil vahidləri tematik cəhətdən, mənşə və struktur baxımından fərqli xüsusiyyətlərə malikdir:

Hüquq terminləri: *yan* – *adət, qanun; tutuk - əsir, girov; tanuk – şahid, törü – qanun, törə, dövlət nizamı, əsas qanun; törüçü – qanunşünas, qanunpərast, qanunauyğun, bitig – qanun, sənəd, töləç – təzminat, ulam yarlık - əsas sənəd, xaqanlıq sənədi, fərman; yargu – hökm, boğağulukçı – cəllad, qatil; kuyın, kın – cəza; çam, çarım – etiraz, iddia [7];*

Maliyyə terminləri: *tüş – faiz, sələm; ağıçı-xəzinədar, ağıçı uluğu – baş xəzinədar, alım – borc, alımçı – borc verən, birim- borc; birimçi – borc alan [7, s.144, s.147, s.201, s.203, s.226];*

Vergi terminləri: *bergü – vergi; birimçi – vergi alan, ülüş – hissə, ablan – vergi növü, alış – vergi növü, salık – üzüm vergisi, kabın/kurut – qurut vergisi; tüşük- faiz vergisi; kubşır/qubçır – heyvan vergisi; yulluğ birim – məhsul vergisi; kab – qab vergisi (dulusçulardan alınır); basıq – vergi növü; kalan - ərazi vergisi; birt- kölə vergisi; kanlık – xanlıq vergisi; tāsik – təsis, qurum vergisi; tütün – yaşayış vergisi [7, s.142, s.163, s.198];*

İqtisadi-ticari terminlər: *inçü - əmlak, ed-mal, mülk, buçunğ – qəbz, yanut – əvəz, qarşılıq; tār – haqq, ödənış, rüsum, muzd; tārçi – fəhlə, muzdlu, gor/kor- zərər, ziyan, ert-berti- gəlir, xeyir; borlukçı – üzümçü, yemişlik – meyvə bağı; bor – üzüm (satılacaq üzüm); tarıq – tarla, əkinlik sahə [7, s.230, s.193, s.259];*

Rəsmi-hüquqi sənədlərin dili isbat edir ki, ən qədim dövrlərdən başlayaraq türk dillərində rəsmi-ışğuzar üslubun ilk rüşeymləri meydana gəlmiş, sosial-siyasi dəyişikliklər fonunda və uzun bir tarixi inkişaf nəticəsində formaca, məzmunca, tərtibatına görə daha mükəmməl şəkllə düşmüşdür. VIII-XII əsrlərdə üç dövlətin – imperiyanın qurulması cəmiyyətdə yeni ictimai mühitin yaranması, yeni iqtisadi-siyasi quruluşun formalaşması, yeni hüquqi-mülki münasibətlərin təşəkkülü, inkişafı və bütün bunların fəvqündə dildə baş verən dəyişmələr, müxtəlif yaruslardakı normalaşma və sabitləşməyə doğru meyilləri ortaya çıxardığı kimi, cəmiyyətin sadələşməsi bütün sferalarını əks etdirən xüsusi bir layın – terminlərin də meydana çıxmasını şərtləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Cəfərova Z.B. Rəsmi-inzibati üslubda terminlərin yaranma yolları haqqında (semantik və morfoloji üsul) // – Bakı: Bakı Universiteti xəbərləri, humanitar elmlər seriyası, – 2006. №3, – s.16-22.

2. Əliyev Y.V. Qədim türk (runik) yazılı abidələrindən orta əsrlər türk yazılı abidələrinə keçid: ədəbi dil normalarının inkişafı / Y.V.Əliyev. – Bakı: Nurlan, – 2004. – 190 s.

3. İsmayılova, M.A. Azərbaycan dili terminologiyasının linqvistik təhlili: / elmlər doktoru dissertasiya avtoferatı. / – Bakı: – 2003. – 53 s.

4. Kahraman, M. Türk Dilinin Terimsel Gelişim Sürecine Tarihî Bakış // – Konya: Medeniyet ve Toplum, – 2017. c. 1, s. 1, Bahar, – s.137-160.

5. Kazımov, İ.B. Müasir türk dillərinin müqayisəli leksikası // İ.B.Kazımov. – Bakı: Elm, c. 2. – 2019.

6. Kazımov, Q.Ş. Seçilmiş əsərləri. Birinci kitab. Bakı: Nurlan, 2010. 544 s., c.1,

7. Keskin, B. Eski Uygur Türkçesi Hukuk Belgeleri. İstanbul, 2021, 1072 s.

8. Məmmədov, N.N Terminlərin semantik xüsusiyyətləri. Bakı: Azərbaycan terminologiyası problemləri, API nəşriyyatı, 1988. s. 26-29.

9. Özyetgin, A.M. İslam Öncəsi Uygurlarda Torpak Hukuku / A.M.Özyetkin. – İstanbul: Ötügen Nəşriyyatı, – 2014. 129 s.

10. Sadıqova, S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın standartlaşdırma formaları. Bakı: Elm, 2015. 484 s.,

11. Sadıqova, S.A. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı / S.A.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2005. 348 s,

12. Sarı, İ. Eski Türkçədə Eşmerkezli Birleşik Sözcük Yapıları // – s. 1252-1267.

13. Sössür, F. de. Ümumi dilçilik kursuna giriş / F. de Sössür. (Tərc.: N.Q.Cəfərov) – 2022, – 351 s.,

GULIYEVA Gatiba Vagifkizi
Ph.dr, ANAS Institute of Linguistics

LEGAL TERMS IN THE LANGUAGE OF ANCIENT TURKISH LEGAL DOCUMENTS

Summary

Legal language, which is an expression of Turkish legal thinking and socio-political opinion, is the heaviest, most complex and difficult to understand special layer of the language due to its vocabulary, terminological and syntactic features. As a language of science and art, the Turkish language today expresses the most complex legal relations with its vocabulary and terminological structure. In this sense, the examination of the language of the monuments, which are products of different periods, in the context of the legal language helps to reveal the history of the formation and development of legal terminology. At this time, it is important to study issues such as terminological characteristics, semantic-structural characteristics, origin analysis of the words that make up the vocabulary, the development of words from other languages and their adaptation to Turkish.

In the written sources, which are the product of separate historical periods of Turkish, and in modern Turkish languages, the position of the development of terms and expressions related to law in historical texts is different. This difference is manifested in their functionality and semantic character.

Keywords: Old Turkic language, old Turkic official-business documents, official business style, term.

ГУЛИЕВА Гатиба Вагиф кызы

Кандидат филологических наук, Институт языкознания НАНА

ЮРИДИЧЕСКИЕ ТЕРМИНЫ В ЯЗЫКЕ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ПРАВОВЫХ ДОКУМЕНТОВ

Резюме

Юридический язык, который является выражением тюркского юридического мышления и общественно-политических взглядов, является самым тяжелым, самым сложным и трудным для понимания особым слоем языка из-за его словарного запаса, терминологических и синтаксических особенностей. Как язык науки и искусства, Тюркский язык сегодня выражает самые сложные правовые отношения своим словарным запасом и терминологической структурой. В этом смысле рассмотрение языка памятников, которые являются продуктами разных периодов, в контексте юридического языка помогает раскрыть историю формирования и развития юридической терминологии. В это время важно изучать такие вопросы, как терминологическая характеристика, семантико-структурная характеристика, анализ происхождения слов, составляющих словарный запас, развитие слов из других языков и их адаптация к тюркскому языку.

В письменных источниках, которые являются продуктом отдельных исторических периодов тюркского языка, и в современных тюркских языках положение развития терминов и выражений, связанных с правом, в исторических текстах различно. Это различие проявляется в их функциональности и семантическом характере.

Ключевые слова: Древнетюркский язык, древнетюркские официально-деловые документы юридического языка, официально-деловой стиль, термин.

Daxil olub: 02.08.2024